

III. ČÁST

POČÁTKY OSÍDLENÍ NAVÁTÝCH PÍSKŮ
U SADSKÉ PODLE PÍSEMNÝCH PRAMENŮ

10. HISTORICKÉ SOUVISLOSTI OSÍDLLENÍ NAVÁTÝCH PÍSKŮ U SADSKÉ

Dříve než bude analyzována výpověď písemných pramenů, je třeba stanovit základní spektrum kladečných otázek. Cenné teoretické východisko může poskytnout obecná úvaha o příčinách kolísavé intenzity hospodářského využití zemědělsky marginálních půd a jejich enkláv.

10.1. Proměny využití marginálních půd – teoretická východiska

S enklávami marginálních půd spojujeme produkčně slabší půdy. Jejich atraktivnost spočívá v možnosti komplementárního hospodářského využití, ať v podobě extenzivního zemědělského systému nebo jako zdroje surovin. Z toho důvodu hledáme za intenzivním využitím a přímým osídlením enkláv marginálních půd významné společenské a hospodářské proměny.

K růstu intenzity zemědělského využití marginálních půd mohou bezprostředně vést 3 důvody, za nimiž zpravidla stojí širší spektrum příčin. Ty nevystupují izolovaně, ale jsou v různé míře provázány a hierarchizovány (srv. *kap. 2.1.2*; pro souvislé plochy marginálních půd srv. *Rippon 2000*, 4–7, Table 1.).

A. Půdy zvýší produkční potenciál, a tím ztratí svou marginálnost.

Ke zlepšení půdních vlastností může dojít (a) buď změnou vnějších, tj. přírodních podmínek, nebo (b) technologickou inovací.

- a. Změny přírodních podmínek mají na zemědělskou produkci nerovnoměrný dopad. V určitých situacích nemusí mít vliv, v jiných mohou zemědělský potenciál některých půd zlepšit a jiných zhoršit. Výkyvy přírodních podmínek mohou vyvolat nejen zánik enkláv marginálních půd, ale také jejich prostorový posun.

- b. Produkční potenciál půd mohou zvýšit nové technologie – tzv. mechanicko-technologické nebo organizačně-technologické. Mechanicko-technologické mohou zlepšit fyzikální vlastnosti půd (např. odvodnění), nebo umožnit jejich obdělání (nástroje, potah) atd. Takové technologie zpravidla vyžadují počáteční investici nebo větší intenzitu práce. Jsou proto závislé na změně dalších ekonomických a kulturních faktorů (*Tschajanow 1923*; *Boserup 1965*; *Netting 1993*, 217ff.).

B. Změní se hodnocení vložené práce – i neefektivní intenzivní využití je hodnoceno jako přijatelné.

Mezní únosnost a hodnocení vložené práce souvisí s produkčními faktory jako (i) demografickým růstem, (ii) zonací ekonomických jevů, především s vlivem trhu, (iii) cenovými relacemi. Ponecháme-li stranou zřejmou souvislost mezi populačním růstem a intenzitou zemědělské výroby vázané na omezenou plochu (*Boserup 1965*; *Kopsidis 2006*, 64ff.; *Netting 1993*), pak zbývá diskuse o vlivu ekonomických faktorů (srv. *Andreae 1964*; *týž 1983*, 97ff.).

Rozvoj tržního prostředí a center má ambivalentní dopady. Představy vycházející ze zonace zemědělských aktivit s ohledem na dostupnost tržního centra (Thünenovy kruhy) lze uplatnit pouze na rozsáhlé plochy marginálních půd (*Rippon 2000*, 4–5), nikoliv na jejich enklávy. Blízkost a síla trhu zvyšuje poptávku a ceny zemědělských produktů, a tím i efektivitu zemědělské produkce. Na druhou stranu prohlubuje rozdíly mezi peněžními výnosy úrodných a neúrodných půd. Z toho důvodu se kontrast marginálních půd vzhledem k okolí zvyšuje. Blízký a silný trh vyvolává intenzifikaci zemědělské výroby lepších půd a zároveň extenzifikaci horších.

Podobně je třeba posuzovat i vliv cenových relací. Představa o plošné intenzifikaci zeměděl-

ské výroby v souvislosti s vlivem trhu a rostoucí poptávkou je možná jen pro klasicky fungující ekonomické systémy. Nelze ji uplatnit v případech, kdy hospodářské jednotky využívají svou vlastní, nikoliv námezdní práci (Ellis 2000, zvl. 105–144).

C. Změni se majetkový a právní význam půdy jako prostorové jednotky.

Pokud se na konkrétní půdu začnou vázat dávky a povinnosti, roste zájem určitých společenských skupin a později státu na jejím využití a na přesnějším vymezení. Tím může růst váha dalších, především demografických faktorů (pro středověk Klápště 1994b).

Majetkové postavení extenzivně využívaných půd bývá méně vyhraněné a má často kolektivní charakter. Intenzivně využívané půdy obvykle zaručují jasnější majetkové vztahy, přímé nároky, a proto i snadnější a individuální stanovení dávek (např. Becker 1998, 194 ff.; Rippon 2000, 5; Øye 2005, 14–16; pro obcí nověji např. Zückert 2003).

10.2. Výpověď písemných pramenů

Pozdní lokace v blízkosti Sadské úzce souvisí s předáním královského hradu v Poděbradech Hynkovi ze Žleb roku 1345.⁴⁹ Po jeho smrti je v zimě 1351–1352 od krále převzal Hynkův zeť Boček z Kunštátu, a to za formálně stejných podmínek.

V roce 1354 – 1359 se v konfirmačních knihách objevují faráři dosazovaní k nově zakládaným kostelům v ještě bezejmenných nebo jméno teprve postupně hledajících vsí na labském levobřeží u Poděbrad a Sadské.

10.3. Majetkově-právní souvislosti (obr. 5–6)

Vznik a vývoj lenního závazku Hynka ze Žleb a Bočka z Kunštátu objasňuje několik listin vydaných mezi lety 1345 až 1362.⁵⁰ Tyto listiny dosud nebyly jako ce-

lek analyzovány (dosavadní interpretace srv. Plaček – Futák 2006, 334–336; Šmilauerová 2001, 16–25; Kavka 1992, 127, 192; Sedláček 1936, 5–6). Skutečné pozadí předání Poděbrad v roce 1345 a 1351/2 objasňuje až nejmladší z listin, vydaná Karlem IV. roku 1362.

Díky těmto listinám je možno (i) spojit lokační aktivity až s novými šlechtickými držiteli dosud královského hradu, (ii) vysvětlit komplikované majetkově-právní pozadí lokačních aktivit a s tím související absenci lokačních listin, (iii) rekonstruovat počáteční rozsah a možnosti rozvoje uděleného léna.

10.4. Lenní závazek a jeho výklad

Vyznání Hynka ze Žleb z léta roku 1345, že přijímá dosavadní královský hrad Poděbrady se vším příslušenstvím v léno, bylo pouhým zastřením směnné transakce Poděbrad za hrad Ronovec a Stříbrné Hory („bergwerk zu dem Buchperg“). Lenní závazky měly v tomto případě spíše symbolickou povahu. Alespoň formálně splňovaly představu lucemburských panovníků o lenním systému, který důvěrně znali ze západních částí Evropy a který se snažili prosadit také v Čechách (Kavka 1990; srv. další blízké významné hrady – Kostelec, Klápště 1978, 428, a do jisté míry Žleby, 29.6.1356, RBM V, 202–204, č. 377).

Hynek ze Žleb zemřel bez mužských dědiců a lenní charakter jeho poděbradské držby vrátil panovníkovi plná dispoziční práva. Listiny z let 1351, 1352 a 1362 shodně připomínají, že ještě za svého života Hynek vyprosil Poděbrady pro svého zetě Bočka z Kunštátu. O reálném významu Hynkových snah je možno jen hypoteticky uvažovat. Lze se ale přiklonit i k pravděpodobnějšímu výkladu, že si král Bočka poděbradským lénem zavázal a odměnil se mu za reálně prokázané služby nebo za bližší neurčitou finanční částku.⁵¹

Boček z Kunštátu je od roku 1351 dokládán jako příslušník širšího králova dvora zastávající úřad číšníka. Poprvé je takto uveden mezi svědky zakládací listiny kláštera sv. Doroty ve Vratislavi koncem listopadu 1351 (Reisch 1908, 380). Boček doprovázel panovníka na všech významných zahraničních cestách v 50. letech (1351–1352 Slezsko, 1354–1355 Itálie, 1357 Říše a obléhání Donaustaufu). K prvému zlistinění Bočkova lenního závazku a předání Poděbrad ostatně došlo na prvé z jeho zahraničních cest, a to v adventní Vratislavi roku 1351 (srv. výše).

hradu 4.10. 1358 a následné listiny (RBM VI, 10–11, č. 12; tamtéž VI, 12, č. 14; tamtéž VI, 74–75, č. 98; tamtéž VI, 161, č. 252).

51 O dřívější králově odměně ostatně svědčí již Karlova listina z 10.5. 1350 udělující Bočkovi z Kunštátu a Tobiášovi z Bechyně práva na statky spadlé na krále, RBM V, 448, č. 864; AČ 14, 495–496, č. 2).

49 K pojetí lokace srv. Kōbner 1929; dále např. Kuraš 1971, zvl. 77–112; Krüger 1967, 86ff.; Žemlička 2002, 224–226; Klápště 2005, 205–206.

50 1345 (1.8.) – Hynkovo vyznání o přijetí léna (RBM IV, 639–640); 1351 (6.11.) – král Karel ve Vratislavi uděluje Poděbrady Bočkovi (RBM IV, 563–564, č. 1175); 1352 (4.1.) totéž na Křivoklátě (RBM V, 579, č. 1204; ACRB II, 262–263, č. 218); 1352 (28.1.) totéž s rozšířením dědických práv v Praze (RBM V, 587, č. 1219; ACRB II, 263–264, č. 219); 1352 (11.5.) konfirmace markraběta Jana (RBM V, 621, č. 1311; ACRB II, 267–267, č. 222); 1362 (7.10.) německá listina Karla IV. rekonstruuující vznik a rozsah Bočkova závazku (RBM VII, 757–759, č. 1246). Srv. též Karlova konfirmace prodeje Velimi a její odloučení od poděbradského

Boček mohl jako zástupce moravské, a od roku 1351–52 díky Poděbradům zároveň české šlechty, panovníka podpořit v mnoha jeho záměrech, jak ukazují svědecké řady některých významných listin (srv. např. *RBM V*, 316–317, č. 566; *tamtéž V*, 695–696, č. 1500; *tamtéž V*, 706, č. 1545; *tamtéž V*, 881–882, č. 2001).

O vzájemně přínosném vztahu svědčí (i) další Karlovy confirmace Bočkova léna, (ii) výjimečné rozšíření Bočkových dispozičních práv a (iii) faktické omezení práva královny odúmrti podmíněným přenesením dědických práv i na Bočkovy dcery (viz *pozn. 50*). Mezi tušené doklady králových odměn Bočkovi z 50. let snad patří i tolerance majetkové dezintegrace zázemí poděbradského hradu (prodej Velimi) a narušení panovníkových práv poměrně rozsáhlou lokační činností.

10.5. Datování lokací

První zprávu o Bočkově lokační činnosti přináší zápis z 13.6. 1354 v první konfirmační knize (*LC I/1*, 13). Poděbradský farář uvedl „*ad ecclesiam noue plantationis*“ kněze Petra prezentovaného Bočkem. Kostel není lokalizován a až editor v 19. stol. uvedl zápis jako „*Podiebrad*“. Z tohoto editorského přiřazení vyšly mylné úvahy – např. Poděbrady byly zapsány omylem místo jiného názvu (*Kurka 1914*, 57), popř. že se jednalo o pozdější kostel P. Marie v Poděbradech (*Boháč 1972*, 109).

Vysvětlení přináší mladší zápis z 27.2. 1359 (*LC I/1*, 87). Boček tehdy prezentoval po smrti faráře Petra „*ad ecclesiam in Lhota alias Kralebrotode*“ Bohuňka z Ostrožna, kterého uvedl farář z Kří. Zemřelého kněze Petra lze ztotožnit s Petrem zmiňovaným roku 1354. Tehdejší zápis nabízí více výkladů. Mohl se týkat např. ještě neexistujícího kostela pro zamýšlené lokace, jejichž konkrétní rysy se teprve hledaly. To by také vysvětlilo absenci jména.

Za obdobných okolností vstoupilo do písemných pramenů i Kří. Podle zápisu z 11. ledna 1357 Boček prezentoval faráře Petra „*ad ecclesiam in Krzy de noue fundatam*“, kterého uvedl farář z Kostomlat (*LC I/1*, 4).

Zápisy konfirmačních knih určují datum a n t e q u e m počátků lokačních aktivit, a to 1354/59 pro Kostelní Lhotu a 1357 pro Kří. Komplikovanější je určit opačný mezník – p o s t q u e m. Ten je dán seznamem vesnic a dvorů, které tvořily příslušenství poděbradského hradu roku 1345 a kde pozdější Lhoty včetně Kří chybí.

Lokality jmenované na labském levobřeží vytváří prstenec obklopující areály pozdějších lokací. Otázkou zůstává, zda lze počátky lokačních aktivit spojit již s Hynkem ze Žleb, nebo až s Bočkem z Kunštátu. Absence Lhot v listinách z roku 1351 a 1352 jejich

existenci v této době přímo nevylučuje, neboť nejsou zmiňovány ani v konfirmaci z roku 1362. Druhá možnost, vkládající lokace až do období Bočka z Kunštátu, se přesto zdá mnohem pravděpodobnější, také s ohledem na rozsah dalších Bočkových aktivit na Moravě v oblasti Hostýnských vrchů (srv. *Plaček – Futák 2006*, 336–342). Dalším nepřímým svědectvím o vyměření plužiny některých Lhot (Přední a Pískové) až po roce 1355 je jejich absence v popisu cesty z Nymburka přes Hořátek do Kolína (*RBM V*, 106, č. 186; *AČ 14*, 501, č. 9; *kap. 10.7*, 10.12).

Zmínky písemných pramenů se mohou míjet s dobou skutečné realizace, ale časový interval obvykle nepřekračuje několik let (přehledně např. *Kuraš 1971*, zvl. 77–112). Větší problémy mohou působit změny původního záměru a jeho různě komplikovaný průběh (např. *Klápště 2005*, 210–216). Nebudeme ale asi příliš chybovat, vložíme-li počátky Lhot a Kří k roku 1354–1357, s těžištěm po Bočkově návratu z Karlovy císařské jízdy na podzim 1355.

10.6. Jména nových sídel

Lhoty u Poděbrad

Komplikované hledání názvů pro nová sídla ukazuje intervalové zápisy v konfirmačních knihách. Nové vesnice mezi Sadskou a Poděbrady vstoupily do rozsáhlých a extenzivně využívaných ploch, které patrně neměly souhrnný název (*kap. 10.7*). Pomístní jména, která zde jistě existovala, nebyla buď obecně užívaná a srozumitelná, nebo se jejich rozložení míjelo s rozsáhlými areály nových sídel. Jen tak lze vysvětlit jejich absenci ve jménech čtyř budoucích Lhot. O složité cestě a hledání názvu svědčí Lhota, ve které byl vybudován kostel. Seřadíme-li jednotlivé zmínky:

1354	– beze jména (?)	(<i>LC I/1</i> , 13)
1359	– Lhota alias Kralebrotode	(<i>LC I/1</i> , 87)
1363	– Lhota alias Regisuado	(<i>LC I/2</i> , 3)
1367	– Lhota seu Nova plantatio	(<i>RDP</i> , 51)
1383	– Lhota	(<i>LC III-IV</i> , 151)
1393	– Lhota	(<i>LC V</i> , 169)
1495	– Lhota Kostelni	(<i>Jelínek 1912</i> , 50–52)

Pochopitelnou diskusi vzbudilo variantní jméno „*Na králově brodě*“, které vedlo k úvahám, že tím jsou míněny Poděbrady a labský brod, nikoliv „*přechod přes potok Výrovku mezi Kostelní a Pískovou Lhotou*“ (*Boháč 1972*, 109–110). Lze však připomenout, že na hlavním z přítoků Výrovky, na Šembeře, je situován Brod „biskupův“.

Hierarchizace a průběh současné vodní sítě se jen přibližuje středověké situaci, stejně jako součas-

ná hydronyma (srv. *kap.* 4.5). Dnešní Výrovka se při svém ústí do Labe ve 14. století nazývala Kouřimkou (srv. 1335 „*ponticulo per aquam Curim constructo*“, *RBM IV*, 850–851, č. 2182) a Šembera byla na dolním toku před soutokem s Výrovkou nazývána v 17. století Brodem (*APM*, *fČK*, H 18.878b). Výkladem spojení „*Na králově brodě*“ se přitom dotýkáme (i) velice složitých hydrologických poměrů širokých nivních pásem v rovině navátých písků, kam se stékají říčky z Kouřimska a Českobrodsko, a dále (ii) dvojice významných cest – slezské a uherské – a jejich brodů „Králova“ a „Biskupova“ (srv. *kap.* 10.12.).

Adjektivní rozlišení ostatních Lhot je doloženo až v 15.–16. století. Ve 2. pol. 15. století se poprvé objevuje Lhota Vrbová (1471; *APM*, *fJH*, neinv., č.př. 90/81), Kostelní (1495; *Jelínek 1912*, 50–52) a Písková-Písečná (1497; *APM*, *fČK*, H 18.782a), ještě později Přední (1528, *StOA*, *fVP*, i.č. 597). Lhoty jako celek se jmenují již roku 1420 (např. *Šimek 1937*).

„Lhota na Kří“ u Sadské

Do odlišné situace vstoupila vesnice rozvíjející se mezi Sadskou a Velenkou, jejíž plužina zaujala část areálu nazývaného ve 13. století „*circuitum Crech*“ (*CDB I*, 349, č. 375). Ve 2. polovině 14. století různé prameny uvádí kontext s „*in Krzy, in Krzssy, in Kerz, in Krzie*“, „*Krzsie*“ a „*in Nakrzy*“, které již vede k variantnímu názvu „*de Lhoti nakrzich*“.⁵² Pouze v tomto případě tak došlo k přenesení názvu prosvětleného lesokřovinatého areálu na nově založenou vesnici.

Podle toponomastického výkladu byl původní název areálu „*Na křiech*“, název pozdější vesnice Kře (pl.), popř. Keř (sing.) měnicí se v Nákří a Kří. Po zániku vesnice zůstalo pojmenování Keřsko, popř. Kersko (*Profous 1951*, 377–378).

Tab. 10.01. Přenos názvů v areálu dnešního Kerského lesa.

Kře	extenzivně využívaný lesokřovinatý areál
↓	↓
Lhota na Kře / Kří	vesnice
↓	
Na Kří	
↓	
Kří	lesní areál
↓	
Keřsko	
↓	
Kersko	

52 *LC I/1*, 4, 191; *tamtéž I/2*, 43, 65; *tamtéž III-IV*, 115; *tamtéž V*, 78; *tamtéž VII*, 123; *AČ* 14, 519, č. 31; *RDP*, 51; *AČ* 31, 334, č. 101.

10.7. Území pozdních lokací a jeho hospodářské využití

(*obr.* 12–13; 17; 47)

Do oblasti při ústí Výrovky a Šembery vstoupil již v raném středověku sídelní komplex knížecího dvora, o němž výstižně píše kronikář Kosmas. Širší přiléhající území navátých písků nenese známky zemědělského pravěkého ani raně středověkého osídlení (*Mařík 2007*, *rkp.*; *Čtverák 1997*; *Snítily – Špaček 2000*; *Kudrnáč 1963*; *Archiv NZ*). Nelze vyloučit, že nám tyto doklady pouze nejsou přístupné a že jsou uchovány pod mocnými sedimenty nivních nebo eolických uloženin (srv. *kap.* 4.8.2). Podobu raně středověké nivy na dolním toku Šembery a Výrovky neznáme, stejně jako možnosti jejího hospodářského využití. Z toho důvodu je na rekonstrukci raně středověké situace reorganizováno.

Z období kolem pol.13. až 1.pol. 14. století se dochovalo několik nesouvislých zpráv, které dokládají nestejný charakter a rozdílné využití jednotlivých částí území navátých písků, popř. terasových sedimentů u Sadské. Přibližně v prostoru dnešního Kerského lesa ležel prosvětlený lesokřovinatý areál „*circuitus Crech*“, který byl extenzivně využíván prstencem okolních vesnic a pravděpodobně tvořil součást jejich zázemí. Na opačné straně je zmiňován hájený královský les „*nemus Poydebradense*“, kde neměla být rušena lovná zvěř. Mimo tyto dva větší a patrně nadřazené celky je příležitostně uváděna řada menších lesních nebo křovinatých areálů, někdy s vlastními pomístními jmény („*rubetum Nemezczo*“, „*silva seu rubetum Comar*“), které mohly souviset s lužními lesy podél Labe. Pro území na dolní Výrovce a Šemberě, především pro území tzv. blat, lze předpokládat extenzivní využívání obvodového prstence okolními vesnicemi.

A. Prostor západně od Sadské (*obr.* 12)

Signifikantní výpověď nese již samotný název areálu mezi Poříčany a Velenkou – *Na křiech* (*Profous 1949*, 377–378).

Další doklad představuje charakteristika břevnovské vsi *M r a č e n i c e*. Uváděny jsou pole a další zemědělské plochy prostupující areál Kře „*Mracenicich cum terra sufficienti intra silvam et extra per circuitum Crech cum prato*“ (*CDB I*, 348–349, č. 375). Text by měl odrážet reálnou situaci ve 2. čtvrtině 13. století (srv. *Pražák 1993*, zde další lit.; *Nový – Sláma – Zachová 1987*, 367).⁵³

53 Pojednání o „*circuitus Crech*“ od Jaroslava Teplého (1997, 17–19) není správné. *Circuitus* jako celek nebyl držbou břevnovského kláštera. Text listinného falza pouze praví, že jedna z vesnic (Mračnice) využívala část tohoto areálu.

Mylná je úvaha o kontinuitě nebo dokonce stabilitě hranic

Urbář břevnovského kláštera z poč. 15. stol. uvádí ves Mračenice s 10 usedlostmi po 62 měřicích, 1 usedlost s 12 měřicemi a nápravníka s 2 lány (DCR, 176). Pastviny nejsou zvlášť uvedeny.

Ves Mračenice je spolehlivě lokalizována na kat.ú. Poříčan v blízkosti Chrástu a Velenky, a to jak pomístními názvy (Mračensko, K Mračenicím), tak archeologickými nálezy dokládajícími osídlení raného a vrcholného středověku (hlášení J. Kudrnáče, *Archiv NZ*, 3321/62; *Kudrnáč 1963*, 196–197). Zázemí Mračenice lze umístit do JZ části dnešního Kerského lesa (Horní Kersko).

Při obvodu dnešního Horního Kerska ležela další vesnice břevnovského kláštera – Tř e b e s t o v i c e „... cum agris, pratis et paludibus...“ (CDB I, 348, č. 375). Urbář uvádí „... due arature cum municione et pratis...“ (DCR, 178). Ves patřila klášteru celá, v pramenech je zmiňován ještě nápravník (DRC, 152; *AČ 14*, 519, č. 31). Údaj o dvou poplužích odráží i velice malá rozloha zázemí Třebestovic v raném novověku. Zmiňovaná tvrz byla roku 1442 darována Jiřím z Kunštátu na stavbu mlýna (inzert vložen do zápisu ze 16. století, *fVP, SObA*, inv. č. 1, 111).

Horní Kersko lemovala ještě vesnice C h r á s t, patřící roku 1345 k poděbradskému hradu (*tab. 10.03*). V 16. století je uváděn pouze pustý režijní dvůr Chrást. Na jeho místě byla vesnice později obnovena (Chrást – Mandršajd) (*Zelenka 1924/25*).

Mračenice i Chrást při JZ obvodu dnešního Kerského lesa zanikly. Novověká pevná lesní hranice má ovšem daleko k původnímu „*circuitus Crech*“, jehož rozsah mohl být větší než plocha dnes pokrytá Kerským lesem. V prostoru zaniklé Mračenice i později obnoveného Chrástu, stejně jako na katastrálním území Velenky a Semic, je dodnes rozptýleno mnoho menších lesních a křovinatých celků odrážejících nejen přírodní podmínky, ale i proměnlivou dostupnost z různě vzdálených sídel. I tyto části mohly být součástí středověkého „*circuitus Crech*“. Podobně disperzní charakter lesokřovinatého areálu mohlo mít i dnes intaktně zalesněné území Horního Kerska, do kterého ve středověku ještě pronikaly extenzivní zemědělské aktivity lidí z později zaniklé Mračenice a Chrástu. Přenášet současné ostré vymezení Kerského lesa proto není adekvátní, a to ani k modelovým představám o středověké krajině, ani ke konkrétnímu znění písemných pramenů.

„*circuitus Crech*“ a Kerského lesa. Dnešní Kerský les, tj. Horní a Dolní Kersko, byl dotvořen a prostorově fixován až ve 2. pol. 18. století. Severovýchodní a severní hranice kopíruje hráz bývalého Kerského rybníka, severozápadní odráží míru integrace zázemí zaniklého Kří do pluzžiny Sadské nebo Hradištko; jihovýchodní hranice se ustálila až po ukončení sporu o vesnické pastvy v úseku nazývaném Jelení uši koncem 18. století; jihozápadní hranice odráží zánik a obnovu vesnice Chrástu, popř. konec sídelních aktivit v Mračenicích.

Zaniklé Kří se rozložilo v té části „*circuitus Crech*“, kde přímé doklady o extenzivním zemědělském využití v mladším středověku chybí – v dnešním Dolním Kersku. Jádrem osídlení tohoto prostoru byla malá vesnice Hradištko těsně sevřená meandry Labe a lesními, popř. lesokřovinatými areály. Charakter tohoto izolovaně situovaného sídla přibližují zprávy ze 16. století, které zmiňují ohrožení vesnice a výsledků jejích zemědělských aktivit divokou zvěří. Situace měla být řešena vyklizením vesnice a převedením osedlých do Sadské (blíže *kap. 10.11*). Tato zpráva do jisté míry evokuje krajinovou situaci před založením Kří.

B. Okolí Sadské (obr. 13)

Zemědělské využívání rozlehlých prostor u Sadské indikují dvě imunitní listiny (ca 1320, 1328) pro poddané břevnovského kláštera v blízké Vykání, Bříství, Mračenicích, Vestci a Přerově, kteří byli mj. nuceni k potažním robotám a pomoci při sklizni, a to úředníky hradu v Poděbradech a dvora v Sadské (*RBM III*, 233, č. 555; *tamtéž* 574–575, č. 1469).

C. Dolní tok Výrovky a Šembery (obr. 12; 47)

Zprávy o severní části prostoru mezi Sadskou a Poděbrady jsou k dispozici díky aktivitám města Nymburka. Roku 1335 udělil král Jan nymburským měšťanům část lesa Komárno („*silua seu rubetum Comar*“) v rozsahu 3 lánů mezi Labem a mostkem přes říčku Kouřimku („*Curim*“), kudy vedla jedna z větví slezské cesty spojující v regionálním měřítku zároveň Sadskou s Nymburkem. Měšťané měli les vykloučit a proměnit v pastvinu (*obr. 47, 2; RBM III*, 850–851, č. 2182). Listina hovoří o hajných nebo lesnicích („*forestariis... seu silue custodibus*“), kteří neměli ničemu klást překážky, a to ani pastvě v labské nivě („*in prato circa Albeam*“). Za tento dar měli měšťané do dvou let zbudovat hradební úsek u dominikánského kláštera.

O osm let později král přidělil nymburským měšťanům jako náhradu za škody způsobené požárem les nebo porostlinu mezi mostem přes potok Konopnici („*Conopnicz*“) a obecními pastvinami (*obr. 47, 1*). Úsek neuvedené výměry je nazýván jako „... *siluam seu rubetum...*“ a měl být vymezen „... *per arundinem seu caunas, in sua circumferencia...*“. Měšťané mohli prostor vykloučit a proměnit v obecní pastvinu (*RBM IV*, 546, č. 1349).

V obou případech se jednalo o pozemky v blízkosti vesnic poděbradského hradu (Písty, Zvěřinec; *obr. 37–38*), které již sousedily s areálem budoucích lokací. Tyto zprávy dokládají stále postupující rozšiřování extenzivně užívaných ploch na úkor lesokřovinatého území, které bylo hájeno královými lesníky.

Obnovené královské privilegium městu Nymburku z roku 1327 hovoří ještě o darovaném „*rubetum*“

quoddam dictum Nemezczo prope castrum Kostomlat versus ciuitatem Nymburg situm“ (RBM II, 850, č. 1403). Přesná lokalizace těchto porostlin, jejichž rozsah neznáme, je komplikovaná. Podstatné je, že v úvalu přichází pouze lužní porosty v labské nivě, a to v širokém prostoru od Kostomlat až po ústí Výrovky a Šembery u Píst.

D. Lesy u Poděbrad (obr. 12, 63, srv. kap. 10.12)⁵⁴

Důležité jsou další následné zprávy ze 2. třetiny 14. století. Uhlíři nymburských měšťanů nerespektovali starou cestu nazývanou jako „*strata Regia*“ a jejich vozy s nákladem pro Kutnou Horu si trasu zkracovaly skrz lesy patřící k poděbradskému hradu („*nemus Poydebradense*“). Tím měly působit značné škody lesní zvěři a lovu, což se stalo záminkou sporu mezi poděbradským vilikem Frenclinem Jakubovicem a nymburskými měšťany (CEJ 74–75, č. 186; *tamtéž* 80–81, č. 204). Spor reflektuje ještě listina Bočka z Kunštátu z roku 1355, která dává uhlířům volný průjezd lesy od Hořátve (městská ves Nymburka) do Kolína (RBM V, 106, č. 186; AČ 14, 501, č. 9).

Z popisu cesty je zřejmé, že vedla alespoň částečně přes areál budoucí Přední a Pískové Lhoty. Pokud by byl míněn dnešní průběh cesty přes Kovanice a Chvalovice, nebylo by třeba zmiňovat rozhraní městské vsi Hořátve a poděbradského panství.

Shrnutí

Písemné prameny 13.–1. pol. 14. století i přes značnou torzovitost shodně indikují různou měrou extenzivně využívané a postupně prosvětlované lesní, lesokřovinaté a luční území táhnoucí se oblastí eolických a fluvialních písků podél levého břehu Labe (Sadská rovina). Jeho hranice přibližně vymezuje les Bor na východě a dnešní Kersko, popř. roztroušené lesní celky jako „háj Psárce“ (srv. AČ 14, 509, č. 19), na západě. V jádru tohoto pásu, kde se komplikovaným způsobem stékají vodní toky z Kouřimska a Československa, ležel knížecí dvůr v Sadské „*in medio pratorum*“ (Kosmas, 204), a to na černozemích, které se uprostřed navátých písků vytvořily díky vyvýšeným zbytkům druhohorní křídové tabule (obr. 11).⁵⁵

54 Specifickou a jen těžko uchopitelnou představou o charakteru území nabízí toponomastika a výklad místních jmen Sokoleč (pův. Sokolci) a Zvěříněk (Profous – Svoboda 1957, 131, 791).

55 O významu knížecího dvora v Sadské se poprvé dovídáme díky sněmovní události zaznamenané kronikářem Kosmou k roku 1110. Do přibližně stejného období snad patří i fundace kolegiátní kapituly, jež tradice připisuje Bořivoji II. (srv. Dalimil 60/61–64; Novotný 1913, passim; Bláhová 1995, 362; Nový 1992, 138). Z dalších událostí je možno již jen připomenout sněm roku 1189 nebo úlohu Sadské během vzpoury Přemysla Otakara proti králi Václavu I. (souhrně např. Jelínek 1912). Úloha Sadské

extenzivní zemědělské využití rozsáhlého prostoru kolem Sadské (18 × 6–8 km) mohlo být částečně zajišťováno prstencem vesnic po celém obvodu. Zmiňována je především pastva a luční plochy. Na druhou stranu lze doložit i opačnou snahu o ochranu jádra králova lesa a jeho intaktnost v zájmu lovu (obr. 12).

10.8. Příčiny lokace

V pozadí založení pětice velkoryse koncipovaných vesnic lze vidět souhrn více důvodů. Konkrétně:

- (1) posílení majetkově-právní vazby šlechtického držitele na udělené léno
- (2) jednorázové získání vysokého finančního obnosu formou zakupu buď přímo od nově osedlých nebo od lokátora
- (3) v dlouhodobém výhledu také stále emfyteutické platy, popř. jiné dávky a roboty
- (4) řešení situace, která vznikla definitivním odpoutáním imunizovaných vesnic církevních institucí, a tím i „robotních“ pracovních sil od dvora v Sadské
- (5) zánik důvodů pro existenci hájeného lesa

(1) Majetkově-právní vazby

Lenní listiny zdůrazňují integritu poděbradského panství, ze kterého neměla být žádná část nikdy zcizena. Boček z Kunštátu ideální nároky plynoucí z tohoto závazku nedodržel ani zpočátku, jak dokládá prodej dílu vsi Velimi roku 1358, který se zpětnou platností potvrdil Karel IV. Ves byla složitě vyňata ze všech svazků s poděbradským hradem a plně imunizována (RBM VI, 10–11, č. 12; *tamtéž* V, 12, č. 14).

Případ lokace, popř. kolonizace, v rámci svěřeného majetku text lenních listin explicitně neřeší. Teoreticky byly všechny akce tohoto druhu vyhrazeny panovníkovi, nebo alespoň vázány na jeho souhlas. Boček nedisponoval plnými majetkovými právy, pouze užitelskými.

V každém případě byla Bočkova dispoziční práva k nově založeným vesnicím rozsáhlejší než ke starším a silnější byly i jeho vazby i k jejich kostelům. Důležitá byla možnost pevně vymezit individuální i kolektivní

jako dvora v přímé panovníkové moci se naplnila ve 2. pol. 13. století. Někdy mezi lety 1262–68 získal Přemysl Otakar II. blízké Poděbrady na opačném břehu Labe a s nimi patrně i ostatní majetek Viléma z Poděbrad, kterému dle svědeckých řád náleželo jedno z předních míst mezi soudobou českou šlechtou (1253–1262). O Adventu 1268 je na poděbradském hradě již doložen panovníkův dvůr a naopak v Sadské je roku 1269 naposled doložena králova přítomnost. Již dříve je k roku 1261 doložena Kouřim a Kolín, do 70. let lze klást počátky Nymburka. Dvůr v Sadské a okolní vesnice, které zbyly z původního panovníkova majetku, byly přičleněny k Poděbradům. Ještě listiny z 20. let 14. století však na dvoře Sadské dokládají královy úředníky; kapitula byla přenesena do Prahy až roku 1344.

práva a povinnosti nově osedlým, stejně jako rozšířit skupinu drobných závislých šlechticů. Jistý vliv mohlo také sehrát nejisté postavení lesního komplexu, který mohl král v budoucnu od poděbradského hradu oddělit, tak jako učinil již v roce 1335 a 1343 ve prospěch královského Nymburka.

Z tohoto pohledu se jeví jako důležitá lokace vesnice Kří, která byla na rozdíl od ostatních Lhot situována do lesokřovinatého areálu na samém okraji majetkového celku. Jejím založením byly k poděbradskému hradu pevně přičleněny plochy, jejichž hranice a majetkové postavení nemuselo být do té doby jasně vymezeno („*circuitus Crech*“). O vesnici při jeho obvodu se dělilo více držitelů a doloženo je extenzivní využití jižní, výše položené části (Horní Kersko). Zde žádná nová vesnice vzniknout nemohla. Lokace se proto odehrála v odlehlejší, rovinaté a podmačené severní části (Dolní Kersko).

(2) Zisk hotovosti

Zákup (arrha, anleyt, podací) byl ve 14. století běžnou součástí lokačních podniků. Je doložen také pro 2 lokace, které mají ke Lhotám u Sadské nejbližší – pro Stratov a Mladou (srv. *kapitola 11*).

Stratov je vzdálen jen několik kilometrů od Kerska a jeho držitel, Půta z Častolovic, mohl v letech 1357–59 získat z každého z ca 18 lánů nákup 9 kop gr.č. ve třech splátkách. Celkem téměř 162 kop gr.č. Mladá leží několik kilometrů severněji a od Stratova ji dělily pouze Milovice. Král Jan si její lokaci v roce 1341 nárokoval z každého z celkem 40 lánů nákup ve výši 4 kopy gr.č., celkem 160 kop gr. č. Velikost záku pro Lhoty mohla být menší než v případě Stratova, spíše se blížila Mladé, se kterou je spojovaly méně příznivé půdní podmínky. Původní lokační rozsah Lhoty na Kří lze odhadnout na 40 usedlostí (srv. *kapitola 26*), blízké Lhoty asi nedosahovaly podobné velikosti.

(3) Dlouhodobé platy

V literatuře se objevuje tvrzení o „velké výnosnosti“ poděbradského panství před roky 1345/51 (naposledy *Plaček – Futák 2006*, 336). Ve skutečnosti se jedná o nepodloženou a anachronickou představu. Seznam vesnic a dvorů, které měly roku 1345–1362 nějakým způsobem příslušet k poděbradskému hradu, uvádí ve své maximální podobě 24 jmen. Bližší rozbor ukazuje, že celková příjmová bilance držitele hradu však mohla být relativně nízká. Vesnice byly buď malé, často bez intenzivně využívaných plujin, nebo na nich vázly další majetkové podíly (*obr. 5*).⁵⁶

⁵⁶ Otevřeným problémem samozřejmě zůstává charakter povinností poddaných. O zavádění emfyteutického práva v poděbradské vilikaci před rokem 1345 jsme sice torzovitě informováni, ovšem shodou okolností jen u vesnic, které se ze svazku s hradem záhy vyvázaly – Úmyslovice 1291, Činěves 1294

Labské levobřeží (Sadská): Část vesnic situovaných přímo na břehu nebo v těsném kontaktu s říční nivou představovala drobná sídla s plujinou omezeného rozsahu (Hradištko, Písty, Zvěřínec, Zdebudice, Polabec, Kluk). Urbáře ze 16. století zaznamenávají celkovou výměru plujin od $1\frac{5}{8}$ do 7 lánů (srv. *tab. 10.03*). Jednotliví osedlí obdělávali často malé plochy a lze předpokládat, že v jejich subsistenčním systému hrála významnou úlohu řeka, její přítoky a nivy s pásem lužních lesů (srv. rybáři a hajní uvádění v účtech města Nymburka 1535 a 1542, *SOKA, fMN*, neinv.; dále v urbářích panství Poděbrady 1553 a 1590, *SOBA, fVP*, i.č. 2, 3, *passim*; *Petráň 1964*, tab. 1, Zvěřínec). Vzhledem k malé obilní produkci vázané na naváté nebo terasové písčiny můžeme i pro mladší středověk předpokládat menší finanční zatížení a důraz kladený spíše na naturální dávky, popř. roboty, i pro mladší středověk (*graf 5.08; obr. 4*). Sídla tohoto typu souvisle obklopují ze severu a východu areál Lhot a Sadské. Pokračováním tohoto prstence byla ves Sokoleč na východě a Chrást na západě.

Ve zcela odlišné ekozóně černozemních půd se nalézala jižní skupina vesnic blíže Českého Brodu a Kolína (*graf 5.08; Velenka, Štolmíř, Dobřichov, Pečky, Velim*). Užitek z těchto lokalit byl limitován majetkovými podíly a právy církevních institucí i drobné šlechty (srv. *tab. 10.03*).

Labské pravobřeží (Poděbrady): U vesnic a dvou dvorů ležících v pásu mezi Mrlinou a Cidlinou není pro pol. 14. stol. doložen cizí majetkový podíl (srv. *tab. 10.03*). Výpověď novověkých pramenů je ke středověké situaci 14. století omezená, neboť 2 dvory a 1 vesnice zanikly, další vesnice byla přeložena a topografii území částečně ovlivnila rozsáhlá rybniční soustava (srv. *Veverka 1949*). I přes tato omezení evokují urbáře 16. století spíše malá až střední sídla (7–18 lánů), podle novověkých měřítek na průměrných půdách.

(4) Dezintegrace extenzivního využití navátých písků u Sadské (*obr. 5, 12–13*)

Proměny v hospodářské organizaci dvora v Sadské naznačují „imunitní“ listiny pro břevnovský klášter z roku kolem 1320 a pak 1328 (srv. *kap. 10.07.B*). Jejich text dokládá snahu králových úředníků v Poděbradech o účast poddaných z okolních břevnovských vesnic na zemědělských pracích a potažních robotách v okolí Sadské. Předpokládáme, že původním obsahem panovníkových (knížecích) donací byly především platy a sedláci se dále účastnili robotních zemědělských prací, na kterých bylo hospodářské využití rozsáhlých ploch kolem Sadské závislé. Postupně a stále silnější vyvazování sedláků poddaných klášteru z jejich původních povinností muselo přinášet rozsáhlé komplikace (souhrnně *Žemlička 2002; ten-týž 2003*).

(*Sedláček 1936*, 3; srv. *Šimák 1938*, 828 podle rkp. A. Sedláčka – originální pramen se nepodařilo dohledat); Velim, Kly 1323 (*RBM III*, 353–354 č. 901). Podobné komplikace přináší i pouhé sledování dokladů emfyteutického práva v širším okolí (souhrnně *Šimák 1938*, 828–829).

Situaci lze ilustrovat případem Milčic, které přiléhají k dnešnímu katastrálnímu území Sadské a Kostelní Lhoty a leží v těsné blízkosti Dolního Kerska (srv. kap. 7). Ještě roku 1294 Milčice náležely ke královskému majetku, neboť tehdy část jejich plužiny daroval Václav II. vyšehradské kapitule jako náhradu za ztráty, které utrpěla založením zbraslavského kláštera (RBM II, 1230, č. 2808). Vydělená část plužiny o velikosti 170 jiter byla přiřčena ke kapitulní vesnici Tatcům a celý převod dodnes naznačuje neracionální průběh milčických katastrálních hranic (obr. 7, Milčice – Tatce; 42–46). Někdy před rokem 1326 Milčice získala vyšehradská kapitula, neboť tehdy se již uvádí jakou součást jejího majetku a zmíněny jsou i v imunitě pro kapitulu z roku 1356 (RBM II, 482, č. 1289; RBM V, 188–189, č. 351).

Pokud byli sedláci z Milčic původně vázáni svými povinnostmi ke dvoru v Sadské, a lze pak uvažovat především o robotách v místech pozdější Kostelní Lhoty, mělo plné uplatnění imunitních práv velký dopad. Od poděbradského hradu byly totiž v 1. pol. 14. stol. již odpoutány i ostatní vesnice na jih a západ od Sadské. Ztráta robot mohla být řešena režijním hospodařením. Jeho možná úskalí naznačují ekonomické výsledky klášterních velkostatků a režijních dvorů právě ve 14. století (Čechura 1994). V této souvislosti lze připomenout nahrazování režijních dvorů poddanskými na emfyteutickém právu (Charvátová 1995). V principu stejné řešení přineslo založení nových vesnic u Sadské.

Shrnutí

Sídelní a majetkový rozbor lokalit, které jsou zmiňovány jako příslušenství poděbradského hradu, ukazuje na značně nesourodý celek. Výše platového zatížení pozemků vesnic na levobřeží musela být limitována buď jejich omezeným rozsahem a malou plužinou, nebo cizími majetkovými nároky. Založení 5 vesnic s jasně danými platy a plnými majetkovými právy Bočka z Kunštátu se jeví jako výrazný přelom v ekonomice poděbradského panství. Zmizel problém spojený se zajištěním pracovní síly nutné pro extenzivní zemědělské využívání rozlehlého území na dolním toku Výrovky. Na nově obdělávané plochy se začaly vázat pevně dané platy a nově osedlí převzali i značná hospodářská rizika.⁵⁷

57 Pro orientační srovnání a evokaci finančního přínosu nových lokací lze uvést absolutní srovnání počtu lánů 4 Lhoty a ostatních „starších“ vesnic na labském levobřeží, jak je uvádí urbář z roku 1553. Ze srovnání vynecháváme Sadskou, neboť její plužina byla významně rozšířena.

Štolmíř, Pečky, Hradištko, Písty, Zvěřinec, Polabec, Kluk, Sokoleč, Oseček	ca 78 lánů
Kostelní, Písková, Vrbová a Přední Lhota	ca 85 lánů
Kostelní, Písková, Vrbová a Přední Lhota + Kří (záměr – maximální)	ca 120 – 200 lánů

Změny pravděpodobně zasáhly také okolní vesnice, neboť definitivně ztratily možnost dosavadního extenzivního využití rozsáhlých ploch navátých písků. Zázemí starších vesnic muselo být pevněji ohraničeno a jejich zemědělský systém se soustředil na pevněji vymezenou plochu (kap. 8.6).

10.9. Realizátoři lokace

Vzhledem k absenci lokačních listin nejsme informováni o konkrétních osobách. Písemné prameny jen naznačují alespoň dílčí účast a zájmy nymburských měšťanů na uskutečnění celého záměru. K roku 1355 je zachováno několik listin, ze kterých plyne Bočkova spolupráce s městskou obcí a jednotlivými měšťany.

Nejprve Boček přenechal svůj dvůr v Babíně nymburskému měšťanu Heinlinu Czudnerovi „*ob servitorum suorum intuitu, que sibi actenus exhibuit*“ (RBM V, 88–89, č. 153; AČ 14, 499–500, č. 7). Heinlin měl dvůr držet purkrechtním právem, ovšem jen po tak dlouhou dobu, dokud Boček bude chtít. Jakákoliv zmínka o zákupu chybí. Listina vydaná v Nymburce koncem října 1355 proto vzbuzuje dojem vyrovnání určité pohledávky nebo jiné služby.

Bez konkrétně uvedeného důvodu potvrdil Boček krátce nato nymburským měšťanům právo užívat cestu do Kolína způsobem, který kdysi tížil vilika Frencina Jakubovice (RBM V, 106, č. 186; AČ 14, 501, č. 9). Také v pozadí listiny z podzimu 1355 lze spatřovat určitý způsob Bočkovy odměny.

Nymburské měšťany vedl přinejmenším i obecný hospodářský zájem. Založením Lhot bylo souvisle dosídleno jeho jižní zázemí a nezanedbatelná byla také účast měšťanů v konjunkturním obchodě se dřevem a dřevěným uhlím z rychle prosvětlovaného areálu.

10.10. Farní kostel ve Kří a jeho situování

Všechny dochované písemné zprávy týkající se přímo vesnice Kří souvisí s jejím farním kostelem. Jde o zápisy (i) v konfirmačních knihách, (ii) o rejstříky papežských desátků a (iii) o listinu z roku 1385, ve které Matěj, farář z Kří, vystupuje spolu z Bočkem z Kunštátu jako věřitel panoše Václava, řečeného Kratař z Třebestovic, na částku 10 kop gr.č. (AČ 14, 519, č. 31).

Rejstřík papežských desátků uvádí Kří poprvé roku 1367. Zvláště je poznamenáno, že farář Petr platil 12 gr. (RDP, 51). V následujících letech (1369, 1384, 1385, 1405) byly odvedeny 3gr., roku 1399 částka dvojnásobná. Takto nízká suma se již nikde v děkanátě kouřimském, kolínském ani v severně přiléhajícím děkanátě havraňském neopakuje. Identická částka 3 gr. byla vyměřena již jen faře v Mladé „*Mlada sive*

Plantatio“ (lokační listina 1341), která se v rejstříku objevila až roku 1369 (RDP, 80). Naopak „*Lhota seu Nova plantatio*“ platila roku 1367 24 gr. a pak 12 gr. To vedlo Z. Boháče (1972, 110) k závěru o návaznosti na jakési starší poděbradské obroči na Zálábí. Vysokou částku lze ale vysvětlit i jiným způsobem. Zatímco u Mladé a Kří byla součástí farního obvodu jen jedna nově lokovaná vesnice, v případě Kostelní Lhoty to pravděpodobně byla ještě Písková, Přední a Vrbová Lhota, tedy $4 \times 3\text{gr} = 12\text{ gr}$. Tyto vesnice spolehlivě tvořily jedinou farnost od 16. století dodnes.

Farní kostel v Kostelní Lhotě stojí na východním konci návsi, v Mladé přibližně uprostřed při východní řadě. Podle všech zvyklostí a dalších analogií by bylo možno předpokládat farní kostel i na návsi v Kří. V prostoru areálu zaniklé vesnice lze se zaniklým kostelem snad ztotožnit nevýraznou kumulací kamení o rozsahu ca $14 \times 13\text{m}$ (obj. 67, srv. *kap. 18*), která je situována podobně jako kostel v Mladé nebo Řevničově.

10.10.1. Kaple Božího Těla v Hradištku

(obr. 41; 59–62)

Objevil se názor, který farní kostel vesnice Kří ztotožňuje s dnes již zaniklou kaplí Božího Těla (Boháč 1972, 112). Ta stála izolovaně na labském břehu západně od Hradištku, asi 1,5 km od Kří, a v písemných pramenech se poprvé objevuje roku 1671. Za josefinských reforem byla odsvěcena a roku 1786 zbourána. Její původní podobu lze rekonstruovat na základě (i) vizitační zprávy z roku 1671 (dřevěná stavba; Vaněk 2000), (ii) půdorysu na raabizační mapě (jednoduchá stavba s trojboce uzavřeným presbytářem stojící uprostřed oválného areálu; SObA, fVP, i.č. 4529; srv. též Brych 1998, 88) a (iii) zpráv o výzkumu J. Hellicha (zděné základy, novověké předměty v hrobech; Hellich 1923, 32–33; srv. Brych 2002, 88–89).

Novověký původ kaple Božího Těla naznačuje pozdní zmínka, neboť v urbářích poděbradského panství je poprvé zaznamenána až roku 1682 (srv. Hellich 1923, 32) a nikoliv dříve, jako např. nedaleký filiální kostel Sv. Ducha v Pístech (první zmínka 1553, SObA, fVP, i.č. 2). Také sakrální stavba v Pístech na břehu Labe byla dřevěná (Vaněk 2000),⁵⁸ minimálního půdorysného rozsahu a byla stržena rovněž koncem 18. století (čtvercová loď s pravouhlým závěrem; raabizační mapa, SObA, fVP, i.č. 4529).

Starší než barokní původ kaple Božího Těla naopak indikuje pomístní název „*Na kostelíku*“, jenž se kontinuálně objevuje od roku 1553 (SObA, fVP, i.č.

2) a raabizační mapy ho spolehlivě přiřazují do okolí hradištské sakrální stavby.

Ovšem i kdyby původ sakrální stavby na místě pozdější kaple Božího Těla sahal až do středověkého období, není třeba ho spojovat s farním kostelem v Kří (srv. níže)

10.10.2. Ostrovy kapituly sv. Apolináře

(obr. 59–62)

Přímo proti místu, kde kaple Božího těla stávala, se v meandrech na protějším labském břehu rozkládají zbytky hradu Kostomlaty. „*Duas insulas cum rubetis et virgultis*“ v říčním korytě mezi hradem Kostomlaty a Hradiškem („*super alveo fluminis Albeae inter bona castris Costomlath ex una parte et villam Hradisko ex altera*“) náležely koncem 14. století kapitule sv. Apolináře a na jednom z těchto ostrovů ležel také dvůr zvaný Hořany (LE IV, 412, č. 575).

Středověká sakrální stavba mezi Kostomlaty a Hradiškem by souvisela spíše s tímto kapitulním dvorem. Přílehlý úsek Labe měl vysoký komunikační význam, neboť se zde rozkládal brod, který mohla využívat jedna z větví slezské cesty.

10.11. Hradištko u Sadské

(obr. 41; 59–62)

Areál zaniklého Kří dnes leží na kat.ú. Hradištku u Sadské. Novověká vesnice se nalézá na vystupující terasové výspě obtočené labským meandrem. Základem prostoru je pevnější druhohorní souvrství, které odolalo erozní činnosti Labe. Samotný název vesnice odkazuje na relikty větší fortifikace, se kterou byly spojovány dnes již zmizelé zbytky valů a proláklín uzavírající hrdlo říčního meandru (Píč 1890/92, 365).

Archeologický dohled v roce 1999 zachytil ve výkopu pro kanalizaci zahloubený objekt. Po obou stranách profilu se rýsoval jako sníženina s plochým dnem široká 9m sahající do hloubky 2m od současného terénu. Z výplně byla získána kolekce vrcholně středověké a raně novověké keramiky (Motyková 2000, 4–7). Pro interpretaci tohoto objektu jako pozůstatku fortifikace raně středověkého hradu není dostatek spolehlivých opor, nelze ji ale ani vyloučit. Raabizační plány v těchto místech ukazují cestu spadající k Labi. Ta ale mohla respektovat starší povrchové relikty.

Na severní okraj vesnice jsou lokalizovány nálezy kostrových hrobů s esovitými záušnicemi (Hellich 1906, 507; APM, fJH, inv. č. 13 871). J. Kudrnáč (1963, 199) našel v poloze „Ve Vohrádkách“ za domem čp. 186 zlomky keramiky „z mladší doby hradištské“ a středověkých nádob.⁵⁹ Ostatní nálezy nelze spoleh-

58 Převahu dřevěných kostelů v celé oblasti ještě pro 3. čtvrtinu 17. století dosvědčuje právě tento vizitační protokol (Vaněk 2002). Dřevěná byla většina vesnických kostelů na poděbradském panství – Hradištko, Písty, Budiměřice, Vykleky.

59 Násep, o němž se J. Kudrnáč (1963, 199) zmiňuje, je pozůstatkem hráze Kerského rybníka.

livě lokalizovat, neboť pochází z prohlubování říčního koryta a hlubokých písečných náplavů (*Motyková 2000*, 11). Výpověď archeologických nálezů je jen obtížně uchopitelná a spolehlivě dokládá středověké osídlení ostrožny v meandru až od ca 13. století.

Význam místa snad lépe indikují písemné prameny, které v Hradištku dokládají jednu z nejvíce pestřejších majetkových situací v této oblasti. O vesnici a její dávky se ve 13.–1. pol. 14. století dělil (1) břevnovský klášter, (2) vyšehradská kapitula, (3) panovník a (4) drobná šlechta a (5) ostrovy v Labi byly majetkem kapituly sv. Apolináře (srv. *tab. 10.03.*; dále *CDB II*, 217, č. 229; *Jelínek 1912*, 303).

V raném novověku je Hradištko dokládáno jako malá vesnice (4,5 lánu, 10 osedlých), s plužinou táhnoucí se v dlouhém a úzkém vyvýšeném pásu podél Labe při severním okraji Kerského lesa. Roku 1580 bylo uvažováno o zrušení vesnice a převedení osedlých do nedaleké Sadské. Důvodem měly být škody způsobené lesní zvěří (*Jelínek 1912*, 55).

10.12. Komunikační síť v oblasti navátých písků a v jejich blízkosti

(obr. 63, 47)

Komunikační systémy vykazují určitou hierarchii. Náš zájem se nyní obrátí pouze k jedné z mnoha částí systému, a to ke komunikacím nadregionálního charakteru. Navátými písky u Sadské totiž procházelo několik větví cesty spojující Prahu a Vratislav (polská, slezská, kladská cesta).

V zásadě lze rekonstruovat (i) trasy, tedy určit jednotlivé body, které měly vyšší komunikační význam, nebo (ii) přímo konkrétní průběh jednotlivých cest (*Denecke 1979b*). V rovinnatém terénu Polabí jsme odkázání pouze na rekonstrukci tras.

A. Raný středověk

Nejstarší zachytitelný horizont komunikačních bodů se odráží především v mincovních nálezech a v situování míst s vyšší mírou centrality. Nesporný je klíčový význam labského brodu v Poděbradech (*Mařík 2007*, *rkp.*). Další komunikační bod na levém břehu Labe lze hledat v Sadské, na pravém břehu v blízkosti Libice (*Vávra 1972*, 6). Další průběh je nejistý. Cesta ze Sadské do Prahy mohla probíhat přes Kerský les, nebo pokračovat podél levého břehu Šembery a napojit se na tzv. Trstenickou stezku.

B. Vrcholný středověk

Proměny 2. pol. 13.–14. století objasňuje několik zpráv, které se týkají Nymburka a nově založených Lhot.

(1) Stížné nebo vyhrožující listy vilika Frenclina na Jakubovice hovoří o staré Královské cestě, kterou

nymburští měšťané nerespektovali a trasu svých vozů s uhlím pro Kutnou Horu vedli jinudy, a to novou cestou vedoucí přes lesy poděbradského hradu:

„..., quod eorum curribus, **carbones** ad Montana transferentibus, in transitu viarum dispendiosa obstacula inferamus propterea, quod ipsos qui **stratam Regiam**, semper antiquitus frequentatam, postponere et contempnere inceperunt, **novam stratam** per Nemus Poydebradense... „ (CEJ č. 186, 74, nedatováno, vkládáno před 1330, zvýraznil T.K.; srv. podobně následnou listinu *tamtéž*, č. 204, 80–81)

O průběhu nové cesty lze usuzovat podle mladšího svolení Bočka z Kunštátu (1355, srv. *kap. 10.4*). Z Nymburka vedla přes Hořátev, za kterou se někde na území budoucích Lhot nacházely inkriminované lesní úseky.

(2) V názvu jedné ze Lhot, ve které byl umístěn farní kostel, se v prvních letech po založení objevuje pojmenování „*Na králově brodě*“ (1359, 1363; srv. *kap. 10.6*).

(3) Listiny z let 1327, 1335 a 1343 postupně uvádí mosty přes všechny větší vodní toky spojující Nymburk a Sadskou – Labe, Konopnici a Kouřimku (srv. *kap. 10.7*).

Pokus o vysvětlení a lokalizování tras staré Královské i tzv. nové cesty nemůže vést ke spolehlivým výsledkům. V každém případě zprávy nesporně dokládají pro měny komunikačního systému, které probíhaly již před založením Lhot někdy v 1. třetině 14. století.

Počátky města Nymburka můžeme klást před rok 1283 (srv. *Kejř 1998*, 36, 270). Ke změně komunikační sítě mohlo docházet postupně. Tak lze vysvětlit i zmínky o vzniku jakési nové cesty, opomíjení staré a také o zanikajícím termínu „*Královův brod*“ kdesi v dnešní nivě Výrovky. Pouze hypoteticky můžeme uvažovat o postupném přeměrování cest, které souviselo s nově utvářenou sítí městských center. Její součástí se nestala ani Sadská nebo Poděbrady, ani některá centra 1. pol. 13. stol. (Havraň).

K přesunům tras cest mohlo dojít také vlivem změn přírodního prostředí. Pokud starší cesty vedly skutečně napříč oblastí navátých písků u Lhot, pak překračovaly celou sérii vodních toků – Černavku (Šemberu), vodoteče u Kostelní Lhoty, Kouřimku a prameny Konopnice. Vedly plochými a zátopovými terény. Schůdnost této trasy si lze představit pouze za jiných přírodních podmínek, než které dokumentují prameny 16.–18. století.

C. Raný novověk

Prameny 16.–18. století dokládají dvě větve slezské cesty, které se spojovaly v Nymburce (*I. Vávra 1972* uvádí pouze jednu z nich).

Prvá vedla z Prahy na Mochov a Velenku, procházela Kerským lesem buď přímo ke Zvěřínku nebo vedla oklikou přes Sadskou (*obr. 63, trasa 1*). Tento průběh naznačují celní privilegia Sadské ze 16. století. Jedna celnice byla umístěna mimo město, další ve městě (*Jelínek 1912, 55*).

Druhá trasa je tradičně uváděna a vedla po pravém labském břehu (*obr. 63, cesta 2; Vávra 1972*). Trasa vedoucí od Mochova na Sadskou nabízela odbočku, která míjela Nymburk. Po přechodu Kouřimky u Zvěřínka nebylo nutné pokračovat na Nymburk, ale stočit se směrem na JV a směřovat přes Hořátev po vyvýšeném slínovcovém prahu na brod u Poděbrad (*obr. 63, trasa 2a*). Právě tato trasa může souviset se situací 14. století, neboť obcházela naváté písky a zároveň vedla na tradiční poděbradský brod.

D. Proměny v 19. století

Komunikační síť byla výrazně změněna zásahy moderního státu a budováním silnic, které upřednostňovaly přímý průběh a méně respektovaly přírodní podmínky. Teprve na počátku 19. století tak protнула Kostelní a Pískovou Lhotu nová slezská cesta, která již míjela Nymburk.

10.13. Závěr

Pokud se vrátíme k základním okruhům stanoveným na počátku (*kap. 10.1*), pak rozhodujícím momentem pro přímé osídlení navátých písků byla radikální změna nároků, které na marginální půdy v zázemí Sadské a Poděbrad kladl jejich nový šlechtický držitel. Ostatní faktory působily v různé míře již dříve, aniž by se mohly plně uplatnit.

Ad A. Půdy zvýší produkční potenciál, a tím ztratí svou marginálnost.

Positivní vliv proměn přírodních podmínek není doložen. Podle dosavadních znalostí vývoje klimatu nelze pro 14. století předpokládat žádné zlepšení, ale naopak vyšší povodňovou aktivitu a destruktivní činnost vodních toků v Polabí (*Brázdil – Kotyza 1997, 670; Kotyza – Cvrk – Pažourek 1995; v širším měřítku srv. kap. 9.2*).

Míra ohrožení rovin při dolním toku Výrovky a Šembery se mohla jen zvýšit. Osídlení navátých písků nelze pravděpodobně spojit s klimatickým zlepšením, ale naopak. Pravděpodobně vstupovalo do zhoršujících se přírodních podmínek a vyžadovalo investici v podobě odvodnění rozsáhlých ploch. Teprve pak se přírodní podmínky zlepšily, a to místy takovou měrou, že jedna z nově založených vesnic se v raném novověku řadila mezi ekonomicky nejvíce úspěšná sídla v oblasti (Vrbová Lhota).

Ad B. Změní se hodnocení vložené práce – i neefektivní intenzivní využití je hodnoceno jako přijatelné.

Sídelní počátky Lhot spadají do času demografické stagnace. Demografický tlak ve 2. pol. 15. let 14. století již nemohl být silný a v následujících letech se jeho intenzita dále snižovala (*Boháč 1987; Čechura 1987; Maur 1987; týž 1996, 60–65*).

Váhu ekonomických faktorů můžeme posoudit jen v rámci hypotéz. Tlak na odlesnění jistě sílil vlivem poptávky po dříví a dřevěném uhlí, jejichž spotřeba stoupala vlivem nároků:

- (i) nedalekého Nymburka, kde se uplatňovala ve zvýšené míře cihlová architektura
- (ii) Kutné Hory a montanní činnosti

Uhlíře nymburských měšťanů a obchod se dřevěným uhlím pro Kutnou Horu zmiňuje několik listin 1. pol. 14. století. Na druhou stranu stejné listiny dokládají snahu udržet intaktnost lesních a křovinatých areálů na navátých píscích.

Zatímco zájem o extenzivní zemědělské využití je zřejmý, stejně jako o jejich odlesnění, doklady o tlaku na obilní produkci chybí. Půdy obklopující naváté písky poskytovaly mimořádně vhodné podmínky pro obilní produkci a její rozšiřování na špatné půdy by přinášelo již jen zbytečné pracovní zatížení (*srv. kap. 7*). Již dříve existující vesnice, stejně jako město Nymburk, působily v každém případě spíše proti přímému osídlení navátých písků.

Ad C. Změní se majetkový a právní význam jako prostorové jednotky.

Naváté písky mohly poskytovat extenzivně využívané zázemí pro vesnická sídla v okolí. Robotní pracovní síla těchto vesnic mohla zajišťovat provoz knížecího a později královského dvora v Sadské. Majetkovým odpoutáním jednotlivých vesnic byl systém postupně narušován (hypotéza).

Až do roku 1345 náležela Sadská a zbytek původního majetkového celku králi. V zájmu jeho úředníků stálo udržet intaktnost lesních a lesokřovinatých areálů a bránit spontánnímu využívání ze strany okolních vesnic. Tehdy se mohly utvářet jejich pevné hranice.

Předáním Poděbrad a Sadské Hynkovi ze Žleb a Bočkovi z Kunštátu se situace zásadně změnila. Extenzivní využití navátých písků ztrácelo smysl, neboť tyto užítky by plynuly jiným držitelům.

V zájmu šlechtického držitele bylo intenzivní využití, stabilní majetkové vymezení a pevně určené dávky. Nabízelo se kolonizační řešení. Jeho význam podtrhovala možnost vytvořit si plná dispoziční práva v rámci lenní držby a získat finanční hotovost.

Tabulka 10.03. Rozsah lenní držby Bočka z Kunštátu a cizí majetkové podíly.

1345		1362		Novověký název		Cizí majetkové podíly kolem pol. 14. stol. (popř. v závorce odkaz na starší stav)		Hlavní prameny a literatura		1553	
1345	1362	Novověký název	Cizí majetkové podíly kolem pol. 14. stol. (popř. v závorce odkaz na starší stav)	Hlavní prameny a literatura	osed- lých	Poznámka					
1. Levý břeh Labe											
Sytmir	Sytmir	Sytmir	kapitula vyšehradská (kostelní podací od 1328) (Do 1321 v zástavě.)	Kurka 1914, 19-21. RBM III, 292, č. 701.	1/8	–					
Dobrzchow	Dobrschaw	Dobřichov	–	Kurka 1914, 39-40;	–	Panství Kostelec a Cerhenice.					
Petzek	* Peczky	Pečky	drobná šlechta jiní (majitelé dvora – „horniči“)	Kurka 1914, 238-239.	7/8	13 K Poděbradům jen část vsi.					
Chrast	* Welyn	Velim	komplikovaná majetková situace 1358 oddělení od poděbradského hradu.	RBM VI, 10-11, č. 12; tamtéž V, 12, č. 14.	37	–					
Welen	* Chrast	Chrát	–	DCR 2, 99; CDB I, 347-350, č. 375; sv. Pražák 1993.	–	–					
Satzka	* Welen	Velenka	Křivoznici – johanité drobná šlechta (Markvard z Velenky)	LC II/2, 43; AČ 6, 43. Srv. Kurka 1914, 28-29	–	–					
Hradisco	* Saczka mit dem Vonwerk	Sadská	kapitula sv. Apolináře (Manský dvůr)	Jelínek 1912; AČ 14, 504-505, č. 13.	43	57 Rozšířena o část plůžiny zaniklého Kři.					
Zwierzynetz	* Hradisczko	Hradištko	Břevnovský klášter, vyšehradská kapitula drobná šlechta (?).	DCR 152, 178; RBM V, 188- 189, č. 351.	4	10 Archeologické nálezy – srv. Motyková 2000.					
Zdebuditz	* Pyest	Písty	–	–	2	9 Archeologické nálezy – srv. Brych 1998.					
Polawetz	* Zwierzynez	Zvěřinec	–	–	1	2 –					
Cluk	* Sobozie	Sokolč	Sedlecký klášter (1263, 14. stol. společlivě nedoloženo)	RBM II, 159, č. 410.	6	6 (+1) Zanikla – plůžina Polabce. Archeologické nálezy – Justová 1965. Podíl plůžiny zaniklých Zdebudic. Rozší- řeno na úkor Přední Lhoty.					
Ossek	* Ossek	Ossek	– (klášter sv. Jiří, nárok, 1. pol. 13. století)	–	11	15 Archeologické nálezy – sv. Klír – Sedlá- ček 2001.					
2. Pravý břeh Labe											
Sboschie	Sbozie	Zboží Velké	–	–	18	18 Rozšířeno o plůžinu Babina.					
Poydibrad	Podyebrad	Poděbrady	–	Šmilauerová 2001, 12-23.	–	– Neposuzováno.					
Kutech	Kuth	Kouty	–	–	7	8 Mírně ovlivněno rybníkem Blato.					
Patek	Patek	Pátek	–	–	9	11 Ves v 15. století přenesena, ovlivněno rybníkem Blato. Srv. APM, fHJ, inv. č. 13.842.					

* v listinném originálu nečitelné